

Спаса), пасічники закурювали (вибивали) своїх трудівниць сіркою [21, 25-26].

На прикладі пасіки Жаботинського Онуфріївського монастиря можна побачити, що протягом десятиків років (з 1838 по 1866 рр.) монастирська пасіка трималась в межах ста пнів на зиму. Залежно від року, від погодних умов, вибивали під час осінньої викачки меду від 80 до 200 пнів, але залишали не менше сотні на зимівлю [22, 129-130]. Очевидно, що питання про необхідність збільшення розмірів пасіки в монастирях не виникало, оскільки існуюча на той період кількість бджолосімей, задовольняла потреби братії.

Однією з таких потреб було варіння меду: „По древньому примеру православных братств, братія монастирская сытила мед к празднику св. Онуфрия, и продавала в этот день богомольцам, извлекая из этого некоторую пользу на поддержание скудной обители” [12, 353]. Важко судити про подібну практику як загальноприйнятю, але певно, що в Корсунському Онуфріївському монастирі у XVIII ст. подібна практика була звичайною справою.

Не виправдались сподівання зустріти згадки про впровадження нових технологій у бджільництві на монастирських пасіках, й на початку XX ст. Не зважаючи на винайдення ще в першій чверті XIX ст. П. Прокоповичем рамкового вулика, монастирські пасічники дотримувались дідівської технології. Не маємо змоги знайти причини такого “консерватизму”. Можна передбачити, що причиною цього була непоінформованість пасічників. Та не зважаючи на “консерватизм” вони отримувати високі, як на “роєбійну” систему, “врожаї” меду. Що свідчить про наявність вікового досвіду та майстерності монастирських пасічників. Саме в монастирях бджільництво безперервно розвивалось століттями, дотримуючись вироблених століттями “секретів”. Робота на монастирських пасіках була своєрідною школою й для місцевого населення. Підсумовуючи необхідно зауважити відсутність достатнього наукового підходу до бджільництва у більшості населення, що породжувало віру в заклинання для успішного розведення бджіл та додавало виключно благополучним монастирським пасікам ореолу певної святості.

Таким чином, монастирі жили не лише з дарунків, добровільних датків прочан та “зборів на потреби”, а й були доволі потужними господарськими одиницями. Саме монастирське господарство в заштатних монастирях Київщини відіграло основну роль у забезпеченні добробуту братії. Відсутність державного утримання стимулювала чернечу братію до господарських турбот, що простежується при порівнянні “економической” і “церковной” сум, при зведенні річних прибутків та видатків монастирів. Значне місце у формуванні економічних сум у монастирських господарствах Київської губернії відіграло саме бджільництво.

1. Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших онастырей. – СПб., – 1876.
2. Лебединцев П.Г. Ирдынский Успенский монастырь // Киевская Епархиальная ведомости, 1861. – №18.
3. Максимович М.А. Сказание о межигорском монастыре // Киев: В типографии Федорова, 1869.
4. Мариновський Ю.Ю. Куполи над тясмином / 3 історії

- Медведівського Миколаївського монастиря // Людина і світ. – 1994. – №2.
5. Мариновський Ю.Ю. «Сведения о древностях Мошиногорского монастыря». – 1991. – №3.
6. Ластовський В. Трахтемирівський та канівський монастирі у 18 ст. // Пам'ять століть. – 1997. – №6.
7. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному житті Правобережної України (XVIII – перша пол. XIX ст.). – К., 1991.
8. Заглада Н. Бджільництво // Родовід. – 1992 – №4.
9. Крижанівський О. Монастирське господарство правобережної України // Український світ. – 1993. – №3-12.
10. Два слова о церковных и монастырских пасаках // Киевская старина. – 1889. – №3.
11. Лебединцев П.Г. Медведовский Николаевский монастырь // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1870. – №1-2.
12. Корсунский-Онуфрієвський монастирь // Киевские Епархиальные Ведомости – 1866. – №1.
13. Мариновський Ю.Ю. Православні Монастирі на терені сучасної черкаської області. – Черкаси: Відлузня, 1997.
14. Державний Архів Черкаської Облaсті (далі – ДАЧО). – Ф.149. – Оп.1. – Спр. 127.
15. ДАЧО. Ф. 148. – оп. 1. – Спр. 123.
16. ДАЧО. Ф. 149. – оп. 1. – Спр. 89.
17. ДАЧО. Ф. 149. – оп. 1. – Спр. 158.
18. ДАЧО. Ф. 149. – оп. 1. – Спр. 159.
19. ДАЧО. Ф. 149. – оп. 1 – Спр. 135.
20. Центральний державний історичний архів (у м. Києві) – Ф. 127. – Оп. №1020. – Спр. 2431.
21. Бондарчук Л.І., Соломаха Т.Д. Вулики. Історія створення та різні системи. – К.: Фітосоціоцентр, 1998.
22. ДАЧО. Ф. 149. – Оп. 1. – Спр. 147.

Р.В. Буравченко

УРЯДОВА ПОЛІТИКА ЦАРАТУ В ЦУКРОВІЙ ГАЛУЗІ (XIX – поч. XX ст.)

Особливістю розвитку промислового виробництва є повна залежність його від урядової політики стосовно галузі. Цукрова промисловість Російської імперії, підвалини котрої були закладені в 1719 р. [2, 32], не мала власної сировинної бази – цукрового очерету, повністю залежала від імпорту цукру-сирцю і тому її розвиток без підтримки держави був неможливий. Спроба виправити становище була здійснена урядом на початку XIX ст. Як наслідок, вже в останній чверті XIX ст. країна посіла передові позиції серед країн-цукровиробників.

Оскільки основою сировинної бази цукрової промисловості став цукровий буряк, для вирощування котрого найкращі кліматичні та агрокультурні умови були на Правобережжі та Лівобережжі України, то розвивати цукрову промисловість, із економічної точки зору, було найдоцільніше саме тут. З цієї причини урядова політика царату в цукровій галузі спрямовувалася на її розвиток у Київській, Полтавській, Чернігівській, Подільській, Волинській та Харківській губерніях.

У статті автор ставить за мету з'ясувати митну та податкову політику царату в цукровій галузі XIX ст. –

на початку ХХ ст. Об'єкт дослідження – розвиток цукрової галузі у Наддніпрянській Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. Предмет – політика царату у цій сфері.

Перше законоположення в Російській імперії про бурячний цукор було видано в 1801 р. У ньому йшлося про “відведення всім бажаним земель у південній частини Російської імперії без будь-якої сплати в казну, при умові відчуження даних земель якщо через рік не будуть розведені цукрові плантації” [2, 33]. У 1802–1803 рр. була прийнята постанова про надання пільгової позики таському поміщику генерал-майору Є. Бланкеннагелю на розширення цукровиробництва. В 1803 р. знаходимо вже постанову про видачу безвідсоткової позики на 50 тис. крб. терміном на 20 років таському поміщику генерал-майору Є. Бланкеннагелю та Я. Єсіпову. Окрім цього вони отримували право перекурювати патоку, що було великим заохочуванням для цукрозаводчиків [2, 34]. Підприємницька діяльність Я. Єсіпова та Є. Бланкеннегля мала позитивні результати. Для заохочення подібної діяльності у 1810 р. уряд прийняв постанову про надання позики усім бажаним поміщикам із правом викурювати спирт із відходів виробництва, що дозволяло отримувати значні прибутки [2, 33-34; 6, 7].

Серйозною перепоною для розвитку вітчизняного цукробурякового виробника стали низькі тарифи 1816–1819 р. на іноземний цукор, котрі призвели вітчизняну цукрову галузь до критичного стану. виправити положення взявся уряд, котрий в 1819 р. для захисту вітчизняного цукровиробника від іноземної конкуренції встановив високе мито на імпортований цукор, а у 1825 р. увів протекціоністський тариф на ввезення іноземного цукру-сирцю [2, 35; 11, 75]. Так мито на привізний цукор по тарифу 1819 р. складало 75 коп., в 1821 р. вже 1 крб., в 1822 р. – 1 крб. 50 коп., в 1823 р. – 2 крб. 50 коп., із пуду [2, 198-199]. Тобто, уряд кожний рік збільшував мито на привізний цукор-сирець приблизно в 1,5 рази, що за чотири роки досягло 3/3 рази. У 1824 – 1830 рр. тариф лишався 2 крб. 50 коп., але в 1830 р., що підтвердив розпис 1831 р., мито зросло до 2 крб. 80 коп., а у 1831 р. разом з 12% карантинними – до 3,15 крб. [2, 35-36, 38, 198]. Через десять років був прийнятий найвищий тариф на привізний морем цукор. Він становив 3 крб. 80 коп. з пуду що становило майже 80 % вартості цукру і не змінювався до 1848 р. Суходолом привозити цукор-сирець взагалі заборонялося. Рафінад із 1822 р. імпортувався лише через Одесу – місто вільної торгівлі. Мито на рафінад становило 0,75 крб. з пуду та 12,5 % на користь карантину [2, 199]. Митна політика уряду та нові тарифи на імпортований цукор позитивно позначилися на становленні вітчизняного виробника та на наповненні скарбниці [див. табл. 1].

Таблиця 1 [2, 35, 37-39, 42, 199-200].

Кількість цукрових заводів та митний прибуток в першій половині ХІХ ст. в Російській імперії

Роки	Кількість цукробурякових заводів в Російській імперії	Митний прибуток з привізного цукру, крб.
1825 – 1826	7	2038001
1830	20	3000000
1836	26–57	–
1840	140	–
1841	143	–
1844	206	8097641
1845	217	6500000
1848	340	6503507

У 1844 – 1864 рр., як свідчать тогочасні джерела, в уряді тривала запекла боротьба між прихильниками власників рафінадних заводів, котрі діяли в портових містах і працювали на імпортованій сировині – цукрові-сирцю, та прихильниками власників цукробурякових заводів, які концентрувалися на Правобережжі та Лівобережжі та працювали на вітчизняній буряковині. Перші залежали від іноземного цукру-сирцю, а тому вимагали зменшення мита на імпортовану цукрову сировину та введення і збільшення акцизу на вітчизняний цукор. Інші, котрим було вигідніше використовувати цукровий буряк, вимагали збільшення мита на імпорт та зменшення акцизу на вітчизняну продукцію [2, 40]. Справа у тому, що портові рафінадні заводи використовували дешевий іноземний цукор-сирець, котрий постачався морем. Вітчизняний цукор-сирець був дорожчим як за собівартістю, так і за транспортними витратами суходолом, однак, оскільки сировина для його виробництва – цукровий буряк – вирощувалась на незначній відстані від заводів, то останнім було вигідніше виробляти продукцію з вітчизняної сировини, а не іноземної.

Боротьба тривала з перемінним успіхом. Як згадувалося вище, в 1844 р. у Міністерство фінансів було подано клопотання рафінадних заводчиків із проханням зменшити мито на іноземний цукор-сирець [2, 200]. У 1845 р. під приводом нестачі цукру мито на іноземний цукор-сирець було зменшено до 3 крб. 50 коп., в 1846 та 1847 рр. залишилося без змін, а в 1848 р. було ще зменшене до 3 крб. 20 коп. [2, 201, 203].

25 лютого 1848 р. був затверджений акциз із кількості отриманого цукрового піску вітчизняного виробника [2, 203], що свідчить про посилення позицій власників портових рафінадних заводів в уряді, а також намагання уряду наповнити казну, оскільки

надходження з мита на іноземний цукор зменшилися. Акциз повинен був братися з певної кількості виробленого цукру, що визначалася по узаконеним нормам виходу його з буряковиці та добової виробітки снарядів, котрі використовувалися для добування соків і по кількості робочих днів заводів. Норми виходу і добової роботи снарядів були прийняті такі: вихід цукрового піску з берківця буряковиці був прийнятий в розмірі 3 % від ваги, або 12 фунтів, а добовий виробіток гідравлічних пресів визначався по діаметру великого поршня або циліндру при 9 дюймів у 25 берковець, при 10 дюймів у 30 берковець, при 12 дюймів у 40 берковець. Згідно з цим, обраховувався добовий виробіток й інших сокодобувних снарядів. Внаслідок цих розрахунків розмір акцизу в 1848 р. становив 60 коп. з пуду піску, з деякими пільгами для невеликих і знову побудованих заводів. Даний акциз діяв до 1864 р. [2, 204].

Окрім акцизу вітчизняні цукрові заводи повинні були сплачувати від 3 до 50 крб. у рік, у залежності від кількості що вироблявся, цукрового піску за свідоцтво на право утримувати цукровий завод [2, 204].

Разом із введенням акцизу на вітчизняну продукцію, мито на іноземний цукор-сирець продовжували зменшувати, що свідчить про перехід від протекціоністської до вільно-ринкової політики уряду в цукровій галузі. На це рішення вплинула і блокада Російської імперії під час Кримської війни 1853-1856 рр. Мито на сухопутне ввезення цукру-піску було тимчасово зменшене до 2 крб. з пуду, на рафінад – до 4 крб. з пуду [2, 206]. Після закінчення Кримської війни 15 березня 1856 р. [4, 157] постало питання про повернення до довоєнних тарифів. 5 червня 1856 р. була створена особлива комісія при Департаменті мануфактури і торгівлі, котра рекомендувала підвищити акциз на вітчизняний цукор вдвічі, тобто до 1 крб. 20 коп. з пуду і знизити мито протягом 6 років до 1 крб. 50 коп. з пуду [2, 208]. Внаслідок діяльності комісії та клопотання міністра Брока, котрий, як свідчать тогочасні джерела, лоббіював петербурзьких рафінерів, 5 липня 1856 р. мито на іноземний цукровий пісок, завезений морем, було встановлено в розмірі 3 крб. з пуду, а на рафінад – 5 крб. з пуду. Ці тарифи призвели до зменшення надходжень у казну та протестів впливових вітчизняних виробників цукру, таких як О. Бобринський [2, 206-208].

У 1862 р. митна комісія вирішила: 1) мито повинно перевищувати акциз у 5 разів (реально в 15); 2) знизити морське мито з привізного цукрового піску до 1,5 крб., починаючи з 1864 р. по 25 коп. кожний рік; 3) дозволити ввезення рафінаду та інших похідних цукрового виробництва [2, 211].

14 березня 1863 р. Державної радою сухопутне мито на цукор-сирець було встановлено в розмірі 2 крб. 50 коп. з пуду, морське на рафінад в розмірі 4 крб. 50 коп., а в 1867 р. сухопутне мито було зменшено до 1 крб. 50 коп. із пуду [2, 201, 203, 212-213], що спричинило великі збитки бюджету. Одночасно було змінено акциз на внутрішній цукор. 26 листопада 1863 р. було затверджено, а 1 травня 1864 р. введено в дію новий “Устав про акциз з цукрового піску внутрішнього виробництва” [2, 212]. В 1866 р. імператор Олександр II наказав “прийняти позитивні положення до збільшення державного прибутку від

цукру на 2 млн. крб., стосовно кошторису 1866 р. або на 1700000 крб. стосовно кошторису 1867 р.” [2, 212-213]. Висновки по цьому питанню, котрі були прийняті в Департаменті торгівлі і мануфактури, полягали в тому, що найбільш дієвим засобом досягнення поставленої імператорським указом мети було б зниження мита до 1,5 крб. з пуду. Згідно з думкою податкової комісії 1862 р., Державна рада 16 червня 1867 р. постановила: 1) акциз брати 50 коп. з пуду. Якщо прибуток з мита та акцизу не досягне в середньому 6500000 крб. на рік, то з 1 серпня 1870 р. по 1 серпня 1872 р. збільшити його до 70 коп. з пуда; 2) мито на цукор сирець та рафінад залишити без змін до 1 серпня 1872 р.; 3) за вивезений за кордон цукор повертати акциз у розмірі 27 коп. з пуда [2, 214]. З квітня 1873 р. при вивезенні цукру за кордон акциз повертався повністю. Для виконання імперської постанови в 1871 р. при Міністерстві фінансів було створено особливу комісію. Вона розробила устав, котрий впроваджував механізм сплати акцизу і штрафні санкції за несвоєчасну сплату. Згідно з ним, надавалися пільги підприємствам котрі сплатили акциз до 1 травня, тобто вчасно; накладалася пеня за несвоєчасну сплату акцизу в розмірі 0,5 % за перші три місяці і 2 % за наступні три місяці; передбачалося не видавати свідоцтво на нове виробництво до повної сплати акцизу і штрафних санкцій, окрім випадків розбіжностей у розрахунках. У разі подальшої не сплати акцизу: а) тимчасово заборонялася діяльність цукрових заводів; б) якщо акциз не сплачувався і через рік, устав передбачав продаж цукрових заводів на користь державної скарбниці. В разі оренди заводу, згідно уставу, відповідав в першу чергу орендатор, потім – власник [2, 236-237].

Що до мита на іноземний цукор-пісок, то за тарифом від 5 липня 1863 р. ст. 73 та доповнення до неї, згідно з указом від 2 липня 1872 року, в Російській імперії було встановлено наступні сухопутне і морське мита:

Таблиця 2 [2, 237-238].

Мито на ввезення цукру в Російську імперію в 1873–1878 рр.

Роки	Цукор-сирець, крб. з пуду	Рафінад, крб. з пуду
1873	2,5	3,5
1874	2,4	3,4
1875	2,3	3,3
1876	2,2	3,2
1877	2,1	3,1
1878	2	3

Дані таблиці 2 свідчать про незмінне зниження мита протягом 5 років. Однак із 1877 р. мито повинні були сплачувати золотом [13, 208], що спричинило до майже повного припинення його надходження. Водночас, як свідчать джерела, у Західній Європі

відчувався брак цукру, тому вона стала ринком для експорту. Через кризу на Заході трималися високі ціни. Це зумовлювало значне зростання виробництва в Україні впродовж 1881-1884 рр., що було сприятливим для цукрової галузі. Внаслідок урядової політики цукроварні приносили досить високі дивіденди, котрі коливались від 15 до 20 % [13, 208].

Митна класифікація цукру та його сортів була викладена указом 1868 р., пізніше докладніше – в циркулярі Міністра фінансів від 23 жовтня 1872 р. № 14,267 (показник № 43), у поясненні до указу від 2 листопада 1872 р. (показник № 28) про мито на цукор [2, 238].

Сиропи були обкладені митом по 1 крб. 10 коп. до ваги пуда брутто. На тару з сирцю мито складало в відсотках до ваги: сирець в ящиках – 15 %, в бочках та плетінках – 8 %, в одинарних мішках – 2 %, в подвійних мішках – 4 %, в потрійних мішках – 6 %; з яванського сирцю в корзинах – 10 %; рафінад в головах – 20 %, в кусках – 8 % [2, 239]. З приведених даних можна зробити висновок, що урядова політика починаючи з 70-х рр. XIX ст. вже не носила жорсткого протекціоністського характеру стосовно іноземного цукру, дозволяючи ввозити його по досить низьких тарифах, щоправда сплачуючи їх золотом.

Стосовно акцизної політики уряду, то як згадувалося вище, з квітня 1873 р. повертався акциз від вивезеного за кордон цукру. Спочатку урядом було прийнято рішення, що акциз буде повертатися тимчасово, протягом 2 років, у розмірі з пуду ваги нетто: сирцю піску жовтого – 26 коп., сирцю піску білого – 45 коп., рафінаду – 47 коп. [2, 239]. З 28 квітня 1875 р. по 18 квітня 1877 р. тарифи було змінено до таких розмірів: за сирець піску жовтого – 45 коп., за сирець піску білого та рафінад – 80 коп. Ця остання норма повернення акцизу була продовжена до 1 липня 1877 р. (указ Міністерства фінансів 1877 р. № 21), потім продовжена до 1 січня 1878 р. [2, 240].

У 1881 р. уряд удосконалив акцизну систему – ввів збір акцизу по вазі готового цукру. Ця система діяла без особливих змін до 1917 р., забезпечуючи стабільні прибутки державі [5, 73-74]. Оскільки у 1885/86 господарський рік був урожайним, цукрозаводи виробили 29 млн. пудів, але вітчизняні споживачі змогли закупити тільки 20 млн. пудів [10, 148]. Як наслідок, виникла криза перевиробництва: на внутрішньому ринку в 1885/86 господарському році виявилось 9 млн. пудів зайвого цукру. Ціни на цукор на внутрішньому ринку стали стрімко падати. Щоб усунути надлишок цукру і таким чином вийти із кризи надвиробництва, уряд дозволив вивозити зайвий цукор за кордон, повертаючи цукрозаводчикам акцизний збір і виплачуючи їм вивізну премію у розмірі 0,9–1,0 крб. за кожний вивезений пуд цукру. У зв'язку з конкуренцією інших країн-виробників цукру, форсований експорт цукру не вдався. Цукор залишився у середині країни і продовжував поступати на ринок, ціни на нього продовжували знижуватися.

Для регулювання виробництва цукру та цін на нього ще 8 грудня 1859 р. Сенатом було встановлено норми добового виробітку буряковиці на цукрових заводах із гідравлічними пресами, а в 1871 р. – створена комісія, котра розподілила всі заводи імперії на три райони: Малоросія (Лівобережжя) з Воронежською губернією, Південно-Західні губернії (Правобережжя) з Царством Польським та інші губернії [2, 41; 14, 295].

Однак норми, встановлені для цих регіонів, були в 2-7 разів менше, ніж реальні обсяги виробництва, тому це не покращило ситуації. Цукрозаводчики звернулися до уряду з проханням удосконалити унормування виробництва цукру. Однак у 1886 р. уряд відхилив це клопотання власників заводів [8, 22-23; 9, 121]. Міністерство фінансів вважало, що забезпечення балансу між виробництвом цукру і його споживанням є справою самих цукрозаводчиків.

Не одержавши згоди на обмеження цукрового виробництва законодавчим шляхом, цукрозаводчики організували 28 квітня 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві синдикат [4, 323; 9, 125]. Він мав випускати на внутрішній ринок тільки певну, передбачену угодою, кількість цукру. Те, що вироблялося понад норму, незважаючи на те, що в Західній Європі ціни на нього були нижчі, ніж в Російській імперії, обов'язково підлягав вивезенню за кордон, що дозволило забезпечити досить високі ціни на внутрішньому ринку. Під час діяльності синдикату уряд знову повернувся до протекціоністських заходів стосовно цукрових виробників: 20 лютого 1887 р. Міністерство фінансів постановило викупити надлишки цукру, розміщених на складах [13, 210]. Цим було започатковано демпінгову політику на експорт, яку негативно оцінила преса, враховуючи внутрішню злидність.

У результаті розпаду синдикату і безконтрольного продажу цукру на внутрішньому ринку, його ринкова ціна негайно впала. Це загрожувало не лише новою кризою перевиробництва, але і крахом багатьох цукрових заводів, великими збитками державі через недоїмки по акцизу за цукор, який з 1872 по 1895 рр. зріс втричі і склав в 1893 р. – 1 крб. з пуду [9, 121]. В 1894/95 господарському році остаточно було встановлено акциз із пуда цукру-піску, котрий йшов на внутрішній ринок в розмірі 1,75 крб. і до 1914 р. лишався без змін [1, 60, 81]. Окрім акцизу цукрова промисловість сплачувала наступні податки і збори: основний та додатковий промисловий, поземельний, патентний, з парових котлів, вексельний, гербовий та земський. Податки досягали до 7 коп. за пуд цукру [1, 81]. Однак досить низький порівняно з митом акцизний збір не міг забезпечити стабільність розвитку галузі, залишалася загроза перевиробництва цукру. Синдикат цукрозаводчиків не міг повністю контролювати ситуацію. Необхідність нормування виробництва законодавчими актами була змушена взяти на себе держава.

12 липня 1895 р. Міністерство фінансів видало циркуляр за № 2465, котрий був заснований на імператорському указі від 20 червня 1895 р. Він передбачав утворення на цукрових заводах окремого запасу, встановлення граничних цін на цукор та регулювання урядом його постачання на внутрішній ринок [7, 3]. Встановлені документом заходи усунули різкі коливання цін цукру на ринку і створили сприятливі економічні умови для розвитку цукрової галузі [1, 35].

20 листопада 1895 р. на основі циркуляра № 2465 було прийнято "Закон про деякі заходи відносно цукрової промисловості і розпорядження, що до неї відносяться" [1, 60; 7, 3-4]. Його зміст полягав у тому, що Міністерство фінансів щорічно, до початку нового періоду цукроваріння (1 вересня), на підставі даних про реальне надходження цукру за попередній період,

визначало так званий “контингент вільного цукру”, тобто ту кількість цукру, що має бути випущена всіма заводами Російської імперії на внутрішній ринок із виплатою акцизного збору в розмірі 1 крб. 75 коп. з пуду. Решту виробленого цукру не дозволялося продавати на вітчизняному ринку і його зараховували до так званого “вільного” і “недоторканого” запасів [1, 60; 7, 3; 10, 151]. На внутрішній ринок із “вільного” цукру міг поступати лише той, за який, окрім акцизу, сплачувався додатковий податок в розмірі 1 крб. 75 коп., що разом з акцизним збором складало 3 крб. [1, 60].

Визначенням “контингенту вільного цукру” аж ніяк не обмежувалося його внутрішнє споживання. Ця межа існувала тільки для того, щоб попередити переповнення ринку цукру і різке коливання цін на нього. Водночас із встановленням “контингенту” уряд визначав і граничні ціни на цукор-пісок. Як тільки ціни почали перевищувати встановлену норму, Міністерство фінансів негайно дозволяло інтервенцію цукру на внутрішній ринок із “вільного” або “недоторканого” запасів без додаткового податку, тобто збільшувало контингент вільного цукру, що, в свою чергу, впливало на зниження ринкових цін. Коли ж всі запаси “вільного” цукру вичерпувалися, тобто поступали в контингент, а ринкова ціна стояла все-таки вище граничної, як для прикладу це було в 1909–1910 рр., уряд для зниження цін дозволяв ввезення іноземного цукру, згідно з спеціально виданим 15 квітня 1910 р. законом, за яким Рада Міністрів, за подання Міністерства фінансів тимчасово знижувала мито на іноземний цукор. Діяльність закону обмежувалася 1 вересня 1912 р. [1, 61].

Цукрові заводи, котрі пробували випустити на внутрішній ринок цукор із “вільного” або “недоторканого” запасу без дозволу Міністерства фінансів, негайно підлягали великим штрафам. Дієвий контроль акцизного відомства за цукровими заводами унеможливив випуск на ринок неконтрольованої урядом цукрової продукції. Закон від 20 листопада 1895 р. стабілізував ціни на внутрішньому ринку, що було дуже важливо для подальшого розвитку цукрової промисловості.

Закон відкривав двері для експорту вітчизняного цукру за кордон, звільнивши експортерів цукру від оплати акцизу та вивізного мита. Різниця цін між експортними цінами і внутрішніми цінами перекидалася надбавками на внутрішню ціну цукру в сумі близько 53 коп. з кожного пуду, вивезеного продукту. Враховуючи ж кількість споживачів цукру в Росії, така надбавка в ціні становила всього 1 коп. на пуді проданого цукру на кожного споживача [10, 152]. Це величина, якою можна було знехтувати заради освоєння зовнішнього ринку збуту. Вивіз значної кількості цукру за кордон призвів до різкого зниження цін на європейському ринку (в 1902–1903 рр. до 1,15 крб. за 1 пуд) [10, 152]. У 1903 р. було прийнято міжнародну Брюссельську конвенція по цукру, до якої Росія не приєдналася. Це обумовило додаткові труднощі для доступу російського цукру на європейський ринок. Тому цукрозаводчики звернулися до Міністерства фінансів із проханням врегулювати виробництво цукру в цілому.

Необхідні поправки з виробництва цукру було внесено законом від 12 травня 1903 р. [8, 35; 12, 511–513] “Про зміни і доповнення діючих узаконень у

цукровій промисловості”. Ним чіткіше регламентувалася кількість цукру, визначеного урядом для внутрішнього споживання, для обов’язкового недоторканого запасу, вказувалися розміри вивозу цукру на зовнішні ринки. Виробництво кожного заводу обмежувалося певною кількістю, залежно від його продуктивності. Надлишки виробництва, згідно із законом, зараховувалися тому заводу, що їх допустив, а не розподілялися рівномірно по всім заводам. Міністерство фінансів щороку визначало максимально допустимі ціни на цукор. Якщо на внутрішньому ринку ціни на цукор перевищували цю межу, то міністерство визначало розміри додаткових випусків товару із “вільного” або “недоторканого” запасу. У відповідності з законом, визначалася вся кількість виробництва цукру всіма заводами для кожного сезону цукроваріння як для задоволення попиту внутрішнього ринку, так і для вивозу цукру.

Таким чином, закон від 12 травня 1903 р. не змінив основних положень закону від 20 листопада 1895 р., але вніс до нього суттєві доповнення, згідно з якими повністю ліквідувалася залежність заводів один від одного і перекидалася можливість до штучного розширення виробництва на шкоду іншим заводам. Цукрозаводчик міг працювати на експорт тільки тоді, коли йому було це вигідно і вивіз цукру за кордон втрачав примусовий характер, що мало місце до закону від 20 листопада 1895 р. [7, 3].

Виходячи з вищевказаного, необхідно визнати, що закони від 20 листопада 1895 р. і 12 травня 1903 р. позитивно вплинули на розвиток цукрової промисловості, цукрове виробництво і збут, додавши необхідної стабільності. Розвиток промисловості пішов прискореним темпом; площі під буряком значно зросли, будувалися нові заводи і реконструювалися старі, значно поліпшилася технологія цукровиробництва, що супроводжувалося зниженням собівартості, поступовим падінням ціни на ринку, невпинно збільшувалося споживання цукру у перерахунку на душу населення. Від стабільного зростання цукрової промисловості зростали і прибутки держави. Так, прибуток казни від акцизу зріс з 18,1 млн. крб. в 1887/1888 господарському році до 131,8 млн. в 1911/1912 господарському році і склав 21 % всієї суми непрямих податків в Російській імперії [1, 81; 10, 155].

Таким чином, державне нормування виробництва і збуту цукру рятувало цукрову промисловість від кризи надвиробництва, стимулювало її розвиток, вело до поступового, вигідного як виробникам так і споживачам, зниження ціни на ринку. Державне регулювання при ринковій економіці було вигідним для цукрової галузі, відіграло позитивну роль у розвитку, створивши конкурентоздатного вітчизняного виробника [1, 35; 3, 78].

1. Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913.
2. Завадский И.Б. Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее. – К., 1878.
3. Заець О.С. Ринок цукру: Проблеми теорії і практики. – К., 1999.
4. История Украинской ССР. – К., 1983. – Т. 4.
5. Кинятина Н.С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20- 50-е годы XIX ст.).

- М., 1968.
6. Кругловенко В.И. *От лабораторных опытов до первых заводов. // Сахарная промышленность. – М., 1997. – № 4.*
7. Ланге П.В. *Результаты сахароварения и применение закона 20 ноября 1895 года в первой половине 1896-97 гг. в одном из районов Киевской губернии. – К., 1897.*
8. Левин И.И. *Свеклосахарная промышленность в России. – СПб, 1910.*
9. Нестеренко О.О. *Розвиток промисловості на Україні. – К., Вид-во Акад. Наук УРСР, 1962.*
10. Олянич В.В. *Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дисертаційне дослідження ... кандидата історичних наук. – Харків, 2000.*
11. Орлик В.М. *Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795-1861 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003 р. – Вип. VI.*
12. *Полное собрание законов Российской империи. СПб, 1908. – Отдел II. – Т. 15.*
13. Темірова Н.Р. *Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонГУ, 2003.*
14. *Центральный державный исторический архив в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 131.*

А.А.Криськов

СПРОБИ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗЕМЛЕВЛАШТУВАТИ ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В XIX ст.

Територія Правобережної України в XIX – на початку XX ст. була чи не найбільшим у світі ареалом проживання єврейського етносу. Такий характер розселення був зумовлений політикою уряду Російської імперії стосовно євреїв, а саме формуванням так званої смуги єврейської осілості. Вона послідовно здійснювалася протягом усього XIX ст. Уперше згадано про смугу осілості в іменному указі від 23 грудня 1791 року. Згідно з Положенням від 30 травня 1835 року, до її складу увійшли Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернії. Майже в незмінному вигляді смуга єврейської осілості зберігалася до 1917 року. За переписом 1897 року, в українських губерніях Російської імперії було зареєстровано 1 млн. 644488 євреїв, більшість яких – 1 млн. 48 тис. осіб – мешкала в Київській, Подільській і Волинській губерніях [7, 124]. У Подільській губернії їх налічувалося 350 тис. [4, 32]. З метою пом'якшення проблеми перенаселеності євреїв у межах осілості, а також покращення їх зайнятості, російський уряд зацікавився справою про переведення значної частини єврейського населення у стан землеробів.

Ця проблема не була предметом окремого дослідження, хоча деякі аспекти знайшли своє відображення у значних за обсягом працях дослідників. Так, І.М.Погребінська, досліджуючи правове та економічне становище євреїв України кінця XIX ст., побіжно звернула увагу на існування

єврейських землеробських колоній, вказавши на загальну чисельність євреїв, які там проживали [7]. О.С.Борисевич та І.В.Рибак розкрили аспекти законодавчого регулювання поземельних відносин євреїв Правобережної України та описали підготовку до утворення єврейських колоній на Поділлі [1, 11]. А.Прусевич присвятив свою розвідку стану кустарних промислів у колонії євреїв-землеробів Абазівка [10]. Разом із тим залишилися нез'ясованими ряд питань: час появи колоній євреїв-землеробів у Подільській губернії, кількість землі, якою володіли колоністи, їхня чисельність, напрям розвитку землеробства в колоніях, вплив єврейських землеробських колоній на розвиток економіки краю. Мета статті – дослідити політику царату, спрямовану на земле влаштування євреїв на Поділлі. Об'єкт вивчення – єврейські колонії Подільської губернії, предмет – землевлаштування євреїв.

Ідея залучення євреїв до землеробства виникла ще в правлячих колах Речі Посполитої в 70-х рр. XVIII ст., але втілити її не встигли. До неї повернулися вже після поділів Польщі урядові кола Російської імперії, зокрема міністр юстиції при Олександрові І Г.Р.Державін. Він запропонував перетворити євреїв у землеробів, створивши із них особливий землеробський прошарок для заселення Астраханських та Південноукраїнських степів. У 1802 році імператор з ініціативи міністра наказав сенатові підготувати положення про землевлаштування євреїв. Воно з'явилося 9 грудня 1804 року. Згідно нього, євреї поділялися на 4 стани: землероби, фабриканти і ремісники, купці, міщани. Тим із них, хто бажав займатися землеробською працею, дозволялося купувати незаселені земельні ділянки і наймати селян для їхнього обробітку, а також орендувати землі у поміщиків. Євреї, які селилися колоніями на куплених або орендованих землях, звільнялися від сплати податків на 5 років. Крім цього, в Правобережній Україні, губерніях Білорусії та Прибалтики для поселення євреїв виділялося 30 тис. десятин угідь у казенних маєтках. Ці колоністи звільнялися від податків на 10 років та отримували позику. Отже, була започаткована спроба закрити євреїв у певному місці помешкання, заохотити їх до занять землеробством і утворення єврейських землеробських колоній [8, Т. XXVII, №21547, 731-735]. Положення забороняло євреям, котрі не займалися землеробством і не були об'єднані в землеробські громади, жити в сільській місцевості й займатися лихварством і шинкарством. Протягом 4 років під державним контролем їх мали виселити в міста і містечка [3, спр.51, арк.134-134зв.] Указом від 19 жовтня 1807 року цей термін продовжили до 1810 року [8, Т. XXIX, №22651, с.1303-1306]. У вищих урядових колах імперії було багато скептиків, які вважали спробу створення єврейських землеробських колоній даремною тратою державних коштів. Так, у рапорті від 30 червня 1808 р. Олександрові І міністр внутрішніх справ князь О.Куракін вказував, що більшість євреїв здавна “живе продажем вина по селах і шинках без звички і нахилу до землеробства”. Замість землеробських колоній він пропонував створювати в губернії фабричні мануфактури з виробництва сукна, де євреї могли б працювати як вільнонаймані робітники [3, спр.51, арк.134-134зв.]. Все ж процес створення землеробських колоній було розпочато.